

Jan Pokorný

Lingvistická antropologie

jazyk, mysl a kultura

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umísťování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

Copyright © Grada Publishing, a.s.

Copyright © Grada Publishing, a.s.

Lingvistická antropologie

jazyk, mysl a kultura

PhDr. Jan Pokorný

Autorem kapitoly „Etnografické metody“ je Mgr. Juraj Hanuliak

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, Praha 7
jako svou 3789. publikaci

Odpovědná redaktorka PhDr. Zuzana Vrbová
Sazba Vojtěch Kočí
Grafická úprava obálky Vojtěch Kočí

Počet stran 352
První vydání, Praha 2010

© Grada Publishing, a.s., 2010
Ilustrace na obálce © Eva Kaněrová

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a.s.
Husova ulice 1881, Havlíčkův Brod

ISBN 978-80-247-2843-8 (tištěná verze)
ISBN 978-80-247-6987-5 (elektronická verze ve formátu PDF)
© Grada Publishing, a.s. 2011

Obsah

Úvod	7
1. Lingvistika: vývoj a metody	11
1.1 Historie	11
1.2 Etnografické metody	48
2. Stavba jazyka	53
2.1 Základní znaky jazyka	53
2.2 Fonetika a fonologie	56
2.3 Morfologie	75
2.4 Syntax	81
3. Vývoj jazyka	93
3.1 Komunikace u zvířat	93
3.3 Jazyk, mozek a geny	103
3.4 Univerzální gramatika	105
3.5 Jazyková socializace	108
3.6 Jazyk a rasa	111
3.7 Jazyková změna	113
3.8 Jazykový kontakt	123
3.9 Umělé jazyky	153
4. Genealogická klasifikace jazyků	159
4.1 Afrika	160
4.2 Eurasie	165

4.3 Papuánské jazyky	180
4.4 Australské jazyky	182
4.5 Amerika	183
5. Jazyk a obraz světa	203
5.1 Jazykový relativismus	203
5.2 Konceptualizace, kategorizace, význam	220
5.3 Jmenná klasifikace	227
5.4 Kategorie barev	234
5.5 Kvantita	242
5.6 Prostor	249
5.7 Příbuzenství	273
6. Řeč a kultura	285
6.7 Pragmatika	285
6.8 Etnografie komunikace	302
Seznam literatury	323
Rejstřík	341

Úvod

Tato kniha se věnuje lingvistické antropologii jako studiu vztahů mezi jazykem a kulturou. Lingvistická antropologie je už svým názvem obor interdisciplinární, na pomezí lingvistiky a společenskovedních oborů studujících lidskou kulturu. Kulturní dimenzi v ní zastupuje obor, který sám mívá různá označení, například **kulturní antropologie** (především v USA), **sociální antropologie** (Velká Británie), **etnologie** (například Francie) nebo **etnografie** (státy bývalého východního bloku). Interdisciplinární obor, který čerpá z lingvistiky a společenských oborů, se pak označuje jako antropologická lingvistika, antropolingvistika, lingvistická antropologie nebo etnolingvistika. **Etnolingvistika** v současnosti odkazuje spíše na pojmy lingvistika a etnicita, tj. zajímá se o fungování jazyka v kontextu etnické diverzity a etnického vědomí, vztahu mezi majoritními a minoritními jazyky aj. Jméno **antropologické lingvistiky** je tautologické (neexistuje lingvistika jiného živočišného druhu) a vztahuje se primárně ke studiu jazykové struktury, která má v současnosti jenom vedlejší význam. V této knize proto preferujeme označení **lingvistická antropologie**.

Všechny tyto obory vychází z tradice, která se formovala studiem skupin s „nižší“ kulturou, evropských etnických menšin a lidových kultur nebo tzv. méně komplexních (neliterárních, nestátních) společností. Tyto směry měly společný zájem o výzkum kulturní diverzity, ať už jim šlo o potvrzení univerzalistických nebo relativistických náhledů, a ten se stal jejich základem vysvětlování člověka jako takového. Lidé se liší, protože mají rozdílný způsob života, kulturu, společenskou organizaci, spojuje je naopak jejich biologická podstata.

Otázkou lingvistické antropologie je role jazyka v této diverzitě. Primárním úkolem lingvistiky v této oblasti bylo popsat jazyky společností, kterými se kulturní antropologie zabývala, a provést jejich typologické srovnání. Hlubší otázku představovalo hledání souvislosti mezi jazykem a kulturou. Nejdále v tomto směru zašla

hypotéza (či princip) **jazykové relativity**, postulát vztahu mezi jazykem, kulturou a myšlením. Jejím základem je srovnávání struktury různých jazyků, předchůdce ovšem nalezneme i v obecných představách o závislosti poznání na našem jazyce. Za její otce můžeme považovat W. von Humboldta, J. G. Herdera a další evropské filology. Její nejznámější podoba existuje pod označením **hypotéza Sapira a Whorfa**. Její ohlasy je možné přes všechny její transformace v lingvistické antropologii nalézt dodnes.

Druhý směr, který formoval současnou lingvistickou antropologii, je tzv. **etnografie komunikace**. Tento pojem vytvořený D. Hymesem označuje studium tzv. druhé jazykové relativity, závislosti mezi kulturou a **způsobem používání jazyka**, jeho funkcí, statutem a tzv. „jazykovou ideologií“. Tento směr ovlivnil lingvistickou antropologii nejvíce a přispěl k jejímu sblížení se sociolingvistikou.

Lingvistická antropologie a sociolingvistika se vzájemně vždy ovlivňovaly, a tak je někdy těžké mezi nimi najít jednoznačnou hranici. To, co odlišuje lingvistickou antropologii od sociolingvistiky, je především snaha komparovat různé společnosti a kultury a zájem odhalit kulturní význam sociolingvistických fenoménů. Lingvistická antropologie proto také zpravidla používá jiné metody (spíše kvalitativní než kvantitativní) a pojmový aparát než sociolingvistika.

Bylo by nespravedlivé, pokud bychom do lingvistické antropologie zařadili jen směry akcentující lidskou rozdílnost. Dialog relativismu a universalismu byl vždy hybatelem vývoje kulturní antropologie. Je proto třeba věnovat pozornost i obecným zákonitostem fungování jazyka, jeho biologickým základům, vývoji gramatiky nebo společenským podmínkám, které jsou součástí jazyka jako charakteristiky lidského druhu. Odpovídá to i jejímu původnímu postavení v rámci amerického systému obecné antropologie, kam vedle kulturní antropologie patřila i archeologie a fyzická antropologie. Role lingvistické antropologie však nemůže být ve vztahu k jiným oborům pouze pasivní, protože bez znalosti jazykové a kulturní diverzity, kterou nám lingvistická antropologie zprostředkovává, nelze hodnotit obecně platné hypotézy.

K proměně současné lingvistické antropologie dochází do jisté míry se změnou objektu zkoumání kulturní antropologie obecně. Předmět jejího studia se už dávno neomezuje na „primitivy“ nebo „lidové“ kultury. Metody kulturní antropologie lze uplatnit na jakoukoli lidskou skupinu, protože jim všem je společná existence kultury. Lingvistická antropologie v dnešním smyslu je pak především studiem fungování jazyka v jeho kulturním a společenském kontextu. Jejím zájmem není a nemůže být jen struktura jiných jazyků, studuje řečové chování a jeho vazby na kulturní představy a podmínky života svých nositelů. Vzhledem k tomu, že lingvistická antropologie usiluje uchopit jazyk v jeho úplnosti, ve všech vztazích s jeho prostředím a ve

všech lidských skupinách, jsme v pokušení říct, že „ryzí“ lingvistika je vlastně jen její součástí.

Kniha je určena laickému čtenáři, přesto jsem nechtěl, aby se jednalo o pouhý výčet základních pojmů nebo ryze teoretický úvod. Cílem knihy je poskytnout pokud možno zajímavý a informativní přehled alespoň některých oblastí lingvistické antropologie a dát tak čtenářům možnost orientovat se v oborech a směrech, které s problematikou vztahu jazyka a kultury tak či onak souvisí. Rozhodl jsem se věnovat poměrně hodně prostoru obecné lingvistice, její historii a základním jazykovým strukturám. Těmto problémům jsou věnovány první dvě kapitoly. Třetí kapitola je věnovaná vývoji jazyka, jeho biologickým základům a historickým procesům, které ho formují. Čtvrtá kapitola pak představuje rozdělení světových jazykových rodin a jejich stručnou charakteristiku.

Hlavním otázkám lingvistické antropologie jsou věnovány poslední dvě kapitoly. V souladu s Hymesovou koncepcí představují dvě podoby vzájemného vztahu jazyka a kultury, jednu spojenou s jazykovou strukturou a druhou spojenou s rozdílnými normami používání jazyka. Byl bych rád, aby čtenář nebral rozdělení obsahu knihy příliš doslova. Jsem přesvědčen, že ve skutečnosti je třeba všechny problémy probírané v této knize chápat jako do jisté míry spojené. Doufám, že tato kniha tak pomůže čtenáři získat lepší představu o fascinující problematice, kterou se lingvistická antropologie zabývá.

Lingvistika: vývoj a metody

1.1 Historie

Představy o jazyce se rozvíjely od nejstarších dob, sloužily však kulturním, společenským a náboženským motivům, které byly v každé kultuře odlišné. Ostatně i moderní lingvistika se potýkala a potýká s různými pohledy na svůj smysl a cíl. Dějiny lingvistiky jsou proto vlastně dějinami celé řady různých pojetí, které byly často spojené s určitou ideologií, společensko-historickou situací a kulturou. Určit, kdy vznikla lingvistika, je z toho hlediska nejen nemožné, ale i zavádějící. Na jedné straně tak jakoby popíráme představy o jazyce u starších společností, na druhé straně se nám ztrácí specifičnost lingvistického zájmu právě toho období, které se vznikem lingvistiky spojujeme.

1.1.1 Neliterární společnosti

Není zvykem začínat dějiny lingvistiky a lingvistické antropologie u pravěkých nebo neliterárních společností, jak kvůli chybějící dokumentaci, tak proto, že teoretické a abstraktní postoje k jazyku se těmto kulturám často upírají. Alespoň náznakově stojí za to perspektivu dějin lingvistiky rozšířit. Chybějící doklady můžeme částečně kompenzovat srovnáním se současnými neliterárními etniky.

Absence písma se často považuje za překážku jakékoli lingvistické reflexe. Předstátní společnosti se považují za rovnostářské, zdá se tedy, že chybí důvod pro jazykovou stratifikaci a tím i zkoumání jazykové diverzity. Ve skutečnosti je jazyková reflexe významným kulturním, společenským a ideologickým prvkem celé řady „primitivních“ etnik. Na mnoha místech světa je multilingvismus běžnou normou

a jazykové rozdíly se používají k charakterizaci společenských skupin nebo vyjádření společenských vztahů. Jazykové schopnosti mnohdy bývají také základem individuální prestiže a rozhodují o úspěchu či neúspěchu politických ambicí. V mnoha kmenových společnostech se používají často velmi rozdílné jazykové varianty, které mají více či méně rozdílné funkce, jako například komunikace v přítomnosti tabuizovaných osob, formální řečnictví, recitace mýtů. A konečně bývá jazyk chápán jako zdroj posvátných sil, nástroj magie a náboženských rituálů.

Ukázku velmi reflexivního vztahu k jazyku představují například tajné a iniciační jazyky australských domorodců. Osvojit si tyto jazyky znamená naučit se nejen jazyk, který používá zcela jiné výrazy, ale také zcela jinou sémantickou stavbu, protože jeho pojmy jsou daleko obecnější než pojmy běžného jazyka. V případě australského iniciačního jazyku damin se novici musí naučit také jazyk se zcela odlišnou fonologií, která nemá obdobu nikde jinde na světě.

Míšení jazyků a jazyková interference je jevem dobře známým v jazycích tzv. jazykově exogamních společností, které jazyk chápou jako znak kmenové identity, třebaže způsob uzavírání sňatků je nutí znát několik jazyků najednou. Rovněž představy o vývoji jazyků nejsou vždy tak naivní, jak bychom u těchto společností předpokládali. Myšlenka, že jeden kmen kdysi v minulosti hovořil jiným jazykem nebo že v jazycích se kumulují jazykové odlišnosti, není ve společnosti, kde je jazyková diverzita jevem mnohem nápadnějším než ve společnosti naší (například v oblasti řeky Vaupés), zas tak překvapivá.

Pozornosti neuniká ani vnitřní stavba jazyků. Nativní lingvistika je jistě daleko méně systematická než lingvistika moderní a soustředí se jen na některé znaky, které se chápou jako emblematické pro danou skupinu. Jazyk taiap je například svými mluvčími i sousedními etniky chápán jako velmi těžký, protože rozlišuje „jazyk mužů“ a „jazyk žen“ (Kulick 1992, s. 64–66). Tento rozdíl nespočívá v odlišných morfologických, lexikálních nebo fonologických znacích, jako v mnoha jiných jazycích, ale jen ve formách první a druhé osoby. Podle Hymese si některé indiánské kmeny uvědomují některé fonologické kontrasty, například nosovost. Celkově ovšem můžeme říci, že je oblast „nativní lingvistiky“ prozkoumaná velmi málo.

1.1.2 Starověk a středověk

Starověk můžeme označit za období vzniku skutečné lingvistické vědy a středověk za období jejího víceméně kontinuálního pokračování. Starověká lingvistika dosáhla často překvapivých výsledků. Hlavní rozdíl mezi ní a její moderní obdobou je spíše v rozdílném zájmu, které odborné studium jazyka tehdy a nyní sleduje. Starověká a středověká lingvistika se soustředila především na popis jazyka či jazyků vlastní

(vyšší) kultury jako zdroje skutečných kulturních hodnot v protikladu k hodnotám barbarů a nižších vrstev, zatímco hlavním zájmem současných lingvistických oborů a zvláště lingvistické antropologie je srovnávání jazyků různých etnik a kultur či hledání společných jmenovatelů, nezávisle na prestiži, kterou tomu či onomu jazyku připisujeme.

K otázkám, které se objevovaly prakticky ve všech vyspělých kulturách minulosti, patřil význam jazyka a jeho dostatečnost pro porozumění skutečnosti. Motivy starověké a středověké lingvistiky byly často náboženské nebo souvisely se společenským statusem a ne každý jazyk si v očích středověkých a starověkých lingvistů odborný zájem vůbec zasloužil. Právě proto je ovšem nejstarší lingvistika velmi zajímavá jako ilustrace specifických jazykových ideologií, tedy souborů představ a hodnot spojených s jazykem, a často i jako originálních řešení otázek významu, interpretace, jazykové konvence a jiných otázek filosofie jazyka. Vzhledem k neobyčejně rozsáhlému poli, který starověká a středověká lingvistika představuje, se omezíme jen na některé zajímavosti, které umožňují udělat si představu o bohatosti lingvistické tradice v tomto období.

Přední Východ

Starověká Mezopotámie byla kulturou, kde došlo nejen ke vzniku písma, ale která také jako jedna z prvních cítila potřebu udržovat znalost jazyka, který vyšel ze všeobecného používání. Semitské národy Mezopotámie, Akkadové, Amorité, Babylóňané a Asyřané, stavěly svou kulturu na dědictví Sumerů, hovořících výrazně odlišným jazykem. Její popis zanechaly ve velice obsáhlých bilingvních slovnících, věnovaly se i gramatickým paradigmátům, dochovaly se nám i izolované gramatické termíny. Podobně jako v právu nebo matematice dávala mezopotámská lingvistika přednost spíše konkrétním příkladům, vyjadřujícím abstraktní pravidla pouze implicitně, velká část mezopotámské lingvistiky proto měla zřejmě podobu ústně předávané tradice. Souběžné používání několika jazyků v liturgii nebo státní správě nebylo pro starověké předovýchodní státy ničím výjimečným, jak ukazuje podobný vývoj v Ugaritu nebo Chetitské říši. O skutečné lingvistice se však dá hovořit v celém starověkém Předním Východu spíše jen v uvozovkách.

Indie

První zemí, kde došlo ke zrodu skutečné lingvistiky, byla **Indie**. Když indoevropské kmeny dorazily ve 2. tis. př. n. l. do Indie, přinesly si s sebou formy náboženské poezie, ze kterých vznikly jedny z nejstarších známých „svatých textů“, Vědy. Vědy byly základem mocných obětních rituálů, které podle přesvědčení bráhmánů dokázaly ovlivnit vůli bohů, byly nástrojem Stvoření, stejně jako autoritativním pramenem indického náboženského práva. Důležitost Véd se odrazila ve významu,

který byl řeči přikládán. *Vák* (hlas, řeč, jazyk) se ve Védách objevuje jako bohyně, příležitostně ztotožňovaná se Sarasvatí, manželka Indry nebo Pradžápatiho, nesmrtelná, nekonečná, ta, jež dává lidem nesmírnou moc a činí z nich mudrce, bráhmany a ršie, matka bohů a Véd. Podle některých *bráhman* byla Vák po Pradžápatim prvním jsoucнем, které existovalo, po svém uvolnění prostoupila celým Vesmírem a teprve z jejího spojení s Pradžápatim vznikli ostatní bohové.

Jazyk Véd, tzv. védský sanskrt, záhy začal mizet z běžného užívání a snaha o jeho zachování vedla ke vzniku patrně prvního vědeckého popisu jazyka na světě. V 1. tis. př. n. l. vzniklo šest *védang*, oborů věnovaných zachování a porozumění Véd. Čtyři z nich byly věnovány studiu jazyka, *čandas* (prozódie, pramen některých objevných matematických koncepcí) *nirukta* (etymologie a sémantika, úzce související také s ontologickými spekulacemi o vztazích mezi slovními druhy), *vjākarana* (mluvnice) a *śikṣā* (fonetika a fonologie). Úroveň indické lingvistiky byla pozoruhodná. Indická lingvistika nepředběhla evropskou lingvistiku o staletí, ale o tisíciletí a zásadně ovlivnila i její vývoj v 19. a 20. století. Z indické lingvistiky se dodnes používají termíny jako *sandhi* nebo *bahuvrīhové* složeniny a některé teoretické otázky indické filosofie jazyka nás zajímají i dnes.

O významu lingvistiky ve starověké Indii svědčí i to, že indická abeceda je na rozdíl od evropské seřazena na přísně fonologickém principu, podle způsobu a místa artikulace. Indické písmo není hláskové, protože samohlásky vyjadřuje modifikacemi základní slabiky, a Indové v souladu s tímto principem nepovažovali za základní „atomy“ řeči fonémy, ale slabiky (*akṣara*), modifikované pomocí samohlásek (*svara*) a souhlásek (*vjañḍžana*). Jinak byla indická artikulační fonetika v zásadě podobná svému modernímu protějšku a dělila hlásky podle způsobu výslovnosti, místa artikulace, nazality, délky, melodického přízvuku, aspirace a znělosti. V gramatice se Indové zabývali derivací, ohýbáním, skládáním, morfofonologickými procesy na hranicích slov, slovními druhy i syntaktickými rolemi.

Nejslavnějším indickým gramatikem se stal **Pāṇini** ze 4. st. př. n. l. Podle pozdějších legend se mu během meditace v horách zjevil sám bůh Šiva v podobě Natarádži, tančícího vladaře, a pomocí svého bubínku mu předal 14 řádek *Šivasútry*, věnovaných fonetice. Pāṇiniho gramatika *Aṣṭādhyāyī* byla složená z téměř 4 tisíc sůter (aforismů), psaných abstraktním metajazykem a určených k doslovnému zapamatování. K pochopení vyžadovala komentář pozdějších autorů, z nichž nejvýznamnější byli **Kāṭjājana** a **Patañḍžali**. Pokládá se za předchůdce generativní a transformační gramatiky a formálních jazyků.

Rozvoj indické lingvistiky nebyl samoúčelný. Mezi důvody, proč studovat lingvistiku, uvádí Patañḍžali správnou recitaci Písem, zachování jejich čistoty, snadnější výuku jazyka a vyjasnění pochybností při interpretaci textů. Indiští lingvisté začali velmi záhy řešit otázku vztahu mezi významem (*artha*, také motiv, příčina, hodno-

ta), obecnou kategorií (*akriti*) a konkrétním užitím (*dravja*). Poněkud záhadný termín představuje indický pojem *sphota*, neměnná podstata řeči, rozlišovaná na úrovni slabik, slov i vět. Podle některých badatelů se jednalo o metafyzický pojem, podle jiných o indické chápání rozdílu mezi emickou/mentální a etickou/fyziologicko-akustickou rovinou jazyka. Okrajově se věnovali i dialektickým jevům. Stejně jako Platón v Řecku řešili také otázky konvenčního nebo přirozeného vztahu slova a významu a některé další problémy interpretace. Současně s rýze náboženskými aplikacemi se rozvíjela i teoretická lingvistika a filosofie jazyka. Jazyk jako prostředek Zjevení studovala především škola **purva mīmāṃsā**, která oproti jiným náboženským směrům stavěla na ritualismu, autoritě Véd a jejich nestvořeném a neomylném charakteru. Védy jsou základem našeho poznání dharma, slovní svědectví (*śabda*) Véd proto mīmāṃsā považovala za nejvyšší zdroj poznání, na rozdíl od jiných filosofických směrů, které slovní svědectví považovaly jen za součást poznání empirického. Mīmāṃsā proto věnovala značnou pozornost teorii interpretace a sémantiky. Někteří, jako např. **Prabhākara**, se domnívali, že naše porozumění postupuje od celku k částím a význam každého slova závisí na celku, jehož je součástí (kontextualismus), zatímco **Kumārila Bhatta** věřil, že porozumění celku následuje až po pochopení jednotlivých slov, ze kterých je složený (kompozicionalismus). Indický učenec z 5. st. n. l. **Bhartrhari** zastával holistické stanovisko, podle kterého je výpověď vždy úplná a nedělitelná, gramatická a fonologická analýza je tedy jen užitečná fikce. Bhartrhari rozvinul rovněž teorii řečového aktu, složeného z konceptualizace, performance a interpretace, stejně jako dalších otázek jazyka a poznání. Řeč (*śabda*, také zvuk, slovní svědectví) měla pro Bhartrhariho stejně zásadní význam jako Logos na Západě. Jako **śabda-brahman**, jakási hudba sfér, byla řeč dokonce základem světa jako takového. Gramatika umožňovala „očistit“ řeč a přivést nás tak na cestu ke sjednocení s božskou podstatou řeči.

Krajně nominalistické stanovisko zastávaly naopak některé buddhistické směry. Jeden z největších filosofů mahájány, zakladatel školy madhjárika, buddhistický filosof **Nāgārdžuna** (asi 150–250 n. l.) v souladu s buddhistickou naukou o pomíjivosti (*anitja*), bezpodstatnosti (*anātman*) a závislém vznikaní (*pratītyasamutpāda*) odmítal veškerou reifikaci a pojmová rozdělení, které provádí jazyk. Podle jeho filosofie lze zdánlivě jasná jsoucna rozložit na nižší složky, vše prochází změnou, vše se odehrává ve vzájemných vztazích, nic nemá identitu samo o sobě. Pojmy jako totožnost a rozdílnost jsou falešné, pojmy a entity jsou pouze abstrakce skutečnosti povýšené na skutečnost samu (*dr̥ṣṭi*). Nāgārdžuna proto odmítl všechny čtyři způsoby evaluace výroku z hlediska indické logiky (ano; ne; ano i ne; ani ano, ani ne) a za pravou podobu skutečnosti označil Prázdnost (nepopsatelnost, *śūnyatā*). Řada představ „relativistické“ východní mystiky inspirovala také západní lingvisty, například T. Givóna nebo B. L. Whorfa.

Práce indických gramatiků měla nemalý význam pro rozvoj indické kultury. Je třeba si uvědomit, že nejstarší podobu tzv. klasického sanskrtu známe právě z preskriptivních gramatik indických lingvistů a že není zcela totožný s védským sanskrtem ani jazykem eposů, které vznikly před jeho kodifikací. Kodifikovaný, posvátný jazyk oddělil vzdělané Indy od nevzdělaných barbarů, *mléčchů*, a díky účtě, kterou si sanskrt vydobyl, nahradil postupně lidovější dialekty (tzv. *prakrty*), které se používaly v oficiálních dokumentech ještě v Ášókově době. Stal se nástrojem vysoké kultury, libující si v přesných klasifikacích i barokních slovních hříčkách, a jako privilegovaný jazyk hinduismu a částečně i buddhismu se rozšířil daleko za hranice Indie. Sanskrt byl spojován především s vyššími společenskými vrstvami. Méně prestižní dialekty se používaly například k charakteristice postav divadelních her nebo v nižších literárních žánrech. Jediným jazykem kromě sanskrtu, který těžil z tradice indické gramatiky, tak byla dlouhou dobu jen tamilština, kodifikovaná v monumentálním díle *Tolkāppiyam*. Starověká Indie se stala zemí několikanásobné diglosie a tato situace v ní přetrvala do jisté míry dodnes. Není divu, že vnímání jazykových rozdílů bylo spíše společenské a morální než etnické, jak ukazuje například popis jednoho krále z díla kašmírského historika 12. století:

„Takto tento král, který nemluvil jazykem bohů, ale sprostým nářečím, které se hodí pro opilce, ukazoval, že pochází z rodiny paličů kořalky.“

Čínská lingvistika

Ve srovnání s Indií je čínská lingvistika na Západě známá mnohem méně. Vývoj čínské lingvistiky byl značně ovlivněn jednoduchou morfologií čínštiny a logografickým charakterem čínského písma. Přestože fonologické principy byly odhaleny poměrně záhy (zřejmě i pod vlivem Indie), daleko více se v čínské lingvistice prosadila práce lexikografická. Stejně jako v Indii se i v Číně první lingvisté zabývali analýzou a popisem kanonických spisů, což byl požadavek zvláště naléhavý po několika katastrofách, které postihly čínskou filosofii při vzestupu a pádu dynastie Čchin. Plodem čínské filologie byla například čínská encyklopedie *Erja*, překládaná jako „Přiblížení ke správnosti“, srovnávací slovník regionálních jazyků a dialektů *Fang-jan*, rozbor čínských znaků nebo encyklopedie vysvětlující významy slov pomocí podobně znějících výrazů (praxe podobná řeckým etymologiím).

Čínská filosofie jazyka, podobně jako řecká nebo indická, oscilovala mezi reifikací vztahu pojmenování a úplným rozbitím logické stavby jazyka. Konfuciánská filosofie zdůrazňovala morální závazek spojení mezi slovem a realitou. Odkaz na konstitutivní roli jazyka lze nalézt už v pracích samotného Konfucia. V situaci společenského chaosu Období válčících států hlásal „nápravu jmen“ (*čeng-ming*), prosazování racionality a uvádění věcí do řádu podle jejich pravých podstat. Konfuciáni

de facto ztotožňovali „jména“ se společenským řádem. Lidé se měli chovat tak, jak implikovala jejich kategorie, „otec jako otec, syn jako syn“.

Část čínských filosofů vytvořila směr, který se snažil přiblížit k podstatě jazyka, podobně jako řečtí eleaté pomocí paradoxů, tzv. „školu jmen“. Na Západě se proslavil čínský filosof **Kung-sun Lung** (325–250 př. n. l.) svou obhajobou tvrzení, že bílý kůň není kůň (*pai-ma fei ma*). I když v tomto paradoxu vidí někteří badatelé projev struktury samotné čínštiny, jedná se do jisté míry o obecnější sémantický problém. Podstata Kung-sunova argumentu spočívá v tom, že výrazy „bílý kůň“ a „kůň“ nemají stejný význam, tj. nejsou libovolně zaměnitelné.

Taoisté zdůraznili na rozdíl od konfuciánů nepopsatelnost a nepojmenovatelnost podstaty reality, neboť podle slavné Knihy o Tau a Ctnosti, „Tao je věčné a beze jména“. Jedním z prvních čínských filosofů, který jasně položil filosofické otázky o jazyce, byl **Čuang-c’**, vedle legendárního Lao-c’ asi nejznámější představitel taoismu. Obsah jazyka (tzv. *pohárových slov*) vnímal jako plynoucí, nestálý a přizpůsobující se situaci. Dávno před slavnou metaforou žebříku, který odhodíme po dosažení cíle, mluvil o slovech jako o vrších, na které se zapomene, když je ryba chycena.

Arabská a židovská lingvistika

Tak jako v případě Indie je i u židů a muslimů zájem o jazyk inherentně přítomný v samotném náboženství. Stvoření slovem, Adamovo pojmenování živých tvorů, příběh o babylónské věži, zjevení na Sinaji, knihy soudu nebo poezie Koránu jsou jen některé momenty, které ovlivnily náboženskou představivost generací věřících. Stejně jako Indové i židé a muslimové mají posvátný jazyk, který je třeba chránit před zapomenutím. Podobně jako Indové také obě tato abrahámovská náboženství zakládají své právo na interpretaci zjevených textů a stejně jako oni také vytvořila vlastní teorii jazyka. Těsná souvislost lingvistiky, hermeneutiky a studií náboženských textů ostatně ovlivňovala i evropskou kulturu a inspirovala i mnohé autory 20. století.

Židovský postoj k jazyku ovlivnila existence svatého písma v hebrejštině, která je však již velmi záhy používána současně s mnohem rozšířenějšími jazyky – aramejštinou a později řečtinou a hebrejštinou, a jako živý jazyk posléze zaniká. První gramatické poznámky je možné najít už v Midraši a Talmudu mezi 2. a 6. stoletím. Největší rozvoj však čekal židovskou lingvistiku až mezi 9. a 14. stoletím a byl do značné míry závislý na arabských vzorech. Své arabské učitele ovšem v jedné oblasti předběhla, a to v systematickém srovnávání semitských jazyků. Židovští učenci ostatně museli během svého života ovládnout hned tři semitské jazyky, arabštinu, hebrejštinu a aramejštinu.

Těsná souvislost mezi jazykem a náboženstvím existuje rovněž v mladším abrahámovském náboženství, v **islámu**. Korán je muslimy považován za přímý záznam

zjevení, kterého se Muhammadovi dostalo, koránské zjevení proto obdařilo posvátným charakterem samu arabštinu. Motivy arabské lingvistiky byly proto od samotného začátku výrazně náboženské a nacionální.

Arabská lingvistika se začala rozvíjet z obavy, že kontakt s cizinci porušuje čistotu arabštiny (tzv. *lahz*) a ohrožuje správné čtení Koránu. Nejslavnějším gramatikem arabštiny se paradoxně stal Peršan, Amr ibn Uthmān ibn Qanbar, nazývaný **Sibawajhí** (760–796), autor knihy *al-Kitāb fi an-Nahw* (Kniha o gramatice). Sibawajhího motivací bylo především umožnit správné porozumění Koránu i nearabům. Bývá srovnáván s indickým gramatikem Pāninim, především pro podrobný popis arabské fonetiky a rozlišení hlásek a fonémů.

Úzce lingvistické hledisko nebylo jediné, které se v rámci islámské kultury zabývalo jazykem. Studium jazyka se objevilo rovněž v kontextu studia literární kritiky, rétoriky a základů právních věd (*usūl al-fiqh*). Zvláštní roli hrála v oblasti studia arabštiny beduínská poezie, jediná oblast umění, o které mohli Arabové říci, že je ryze arabská. Jednalo se i o významný pramen, který se používal k osvětlení smyslu hadíthů a Koránu. Protože Korán je jeden z nejvýznamnějších pramenů islámského práva, musela být každá stránka koránského textu detailně popsána a jeho interpretace postavena na spolehlivé teoretické základy. Islámská věda proto již záhy rozvinula vlastní hermeneutiku a stanovila zásady, kterými se měla interpretace Koránu ubírat, podobně jako to učinila věda židovská. Tento právní zřetel ovlivnil pohled na jazyk a komunikaci, která nezdůrazňovala čistě referenční funkce jako západní logika, ale především potřebu porozumět záměrům mluvčího. Struktura arabštiny se v některých případech stala také základem útoku na řeckou logiku, která podle svých kritiků nepředstavovala univerzální formát pro naše myšlení a fungování světa.

Filosofie jazyka se promítla i do jednoho z významných sporů islámské teologie, sporu o Boží atributy. Může mít absolutní, jedinečný a v islámu výrazně neantropomorfní Bůh oči, tvář, může slyšet, vstávat, tak jak je to popsáno v Koránu? Část učenců se domnívala, že se jedná pouze o metafory (*madžás*), které je třeba odlišit od doslovného významu (*haqíqa*). Proto je při jakékoli interpretaci nutno znát i kontext, díky kterému je můžeme rozlišit. Jiní, například Ibn Tajmíja (jeden z inspiračních pramenů moderního islámského fundamentalismu), naopak trvali na doslovném chápání. Rozlišovat metaforu a doslovný význam podle jeho pojetí nemá smysl, protože význam závisí na kontextu v obou případech (Ali 2000, s. 111). Naše neznalost vyšší reality nám neumožňuje pochopit, co je výroky o Božích attributech míněno, musíme je proto bez dalších otázek brát tak, jak jsou (*bi lá-kaifa*).

Počátky evropské lingvistiky

Kořeny zkoumání jazyka v Evropě, tak jako mnoha jiných oborů, sahají ke starověkým Řekům. Jejich náboženský postoj k jazyku byl spíše odtažitý. Mytologie vytvořené básníky se nepovažovaly za zcela důvěryhodné a věštecké výroky slavné Pýthie byly spíše záhadné metaforické obrazy, jež tvořila mysl samotné věstkyně pod vlivem božského opojení. Na rozdíl od islámské, židovské a indické filosofie se Řekové nezabývali náboženskou hermeneutikou, protože žádnou svatou Knihu neměli, a to ovlivnilo i směřování jejich lingvistického a filosofického zájmu.

Řecká kultura někdy bývá charakterizována jako kultura vizuální. Politický život řecké polis si ovšem mistrné zvládnutí jazyka žádal a Řekové brzy rozvinuli rétoriku, jež se stala jedním z nejdůležitějších oborů po celý starověk a středověk. Rétorická zkušenost ovlivnila i vývoj řecké filosofie, především metodami přesvědčování, přestože filosofie sama se k rétorice stavěla často odmítavě. Pravým zdrojem poznání měl být *logos* (řád, rozum, slovo). Tato ambivalence jazyka a rozumu se stala pro řecké myšlení do jisté míry charakteristická. Eleatům stačil výklad pojmu bytí, *ὄν*, k odmítnutí veškerých smyslových intuicí, které o světě máme, především představy pohybu, rozmanitosti, změny a neexistence (sloveso *být* přitom v mnoha jazycích chybí), určité jazykové konvence se tak současně ukázaly jako falešné. Jejich závěry obrátil jiný filosof a slavný rétor, Gorgiás z Leontín, který se proslavil názorem, že „*nic není; i kdyby bylo, člověk by je nemohl uchopit; i kdyby je uchopil, nemohl by je sdělit a vysvětlit druhým*“.

Toto prohlášení je o to paradoxnější, že sám Gorgiás je jako slavný řečník znám řadou výroků vychvalujících řeč a její nesmírnou moc. Řeč může v ostatních vyvolávat smutek nebo štěstí, může je přesvědčovat a ovládat, nemůže ale předávat stejný kognitivní obsah, tak jako nikdo nemůže být ve stejném vnitřním stavu jako jiný člověk. Tento postoj se stal inspirací i pro pozdější skeptické filosofy. Jeden proud řecké filosofie se tak hned od počátku stavěl k poznání i k jazyku odmítavě, zatímco druhý v něm viděl jen nástroj k proniknutí k hlubší podstatě pravdy.

Tento pohled na jazyk ovlivnili především dva filosofové, Platón a Aristotelés. V dějinách lingvistiky je **Platón** znám především svým dialogem **Kratylos**, ve kterém řeší otázku, na jakém základě hypotetický stvořitel jazykových konvencí („Zákonodárce“) určil vztah formy a významu, zda na základě *fysei* (přirozenosti) nebo *thesei* (dohody). Platón srovnával vzájemné podobnosti slov a souvislosti mezi hláskami a významem, aby nakonec došel k závěru, že přirozený vztah sám o sobě nemůže k vysvětlení významu stačit. Poučením nám podle Platóna nemají být jména, ve kterých se původní Zákonodárce mohl zmýlit, ale věci samy, přesněji, věčné „věci o sobě“, univerzálie. Jeho názor na univerzálie ovlivnil celý další vývoj filosofie. Z dnešního pohledu se zdá, že Platónovy univerzálie jsou de facto jazykové pojmy, kterým je připsána reálná existence. Platónovým řešením problému poznání, pod-

le dialogu Menón, byla představa, že čisté formy poznání jsou nám vrozené, jež je v podobě „platónské otázky“ v lingvistice živá dodnes.

Aristoteles sice část Platónovy nauky o univerzáliích odmítl, jeho filosofie a především systematizace kategorií poznání je však rovněž známá úzkou souvislostí s jazykovou strukturou řečtiny. Podle některých názorů Aristoteles ani nechtěl vytvořit univerzální logiku jako něco odlišného od jazyka. Otázka, nakolik závisí naše pojmy na jazyce, kterým mluvíme, prakticky neexistovala, protože vzorem byla Aristotelovi pouze řečtina.

Logika (dialektika), rétorika a gramatika proto představovala po celý starověk a středověk úzce spojené oblasti. Například stoikové řešili otázky jazyka, včetně rozdělení slovních druhů, pod hlavičkou dialektiky a rétoriky. O skutečné lingvistice máme doklady až dlouho po vzniku filosofie, rétoriky a estetiky a její role byla spíše pomocná. Řecká lingvistika se rozvíjela v těsné souvislosti s literární kritikou. Rozvoj řeckého myšlení vytvořil impozantní literární korpus, který se stal zdrojem hrdosti Řeků na vlastní kulturu a určitou sebedefinicí jejich civilizace. Sjednocení Řeků makedonským králem Filipem a šíření řečtiny na Východ v důsledku obchodních spojení a Alexandrových výbojů dal základ nové formě řečtiny, tzv. *koiné*. Starší literární památky, především homérské eposy z předklasické doby, se tak staly jazykově problematické a vyžadovaly odbornou analýzu. Kromě specificky lingvistických otázek proto řečtí gramatici řešili i otázky stylistiky a metriky, rétorických figur a filologie. Techné grammatiké, připisovaná Dionýsiu Thráckému, zřejmě jedna z prvních řeckých gramatik, spadá až do období druhého století před naším letopočtem a byla explicitně věnována praktickému porozumění básnických a jiných literárních děl.

Řekové se zajímali o dialekty řečtiny a její historické stupně, ale o jazyky jiných národů („*brebtajících*“, tj. barbarů) nejevili Řekové příliš velký zájem. Hérodotos se sice dotkl otázky jazykové klasifikace etnik, například vztahů mezi jazyky Kárů a Kaunů, jinak se však Řekové o jiné jazyky téměř nezajímali a případy řeckých vůdců, kteří ovládali cizí jazyky (Themistoklés, královna Kleopatra), byly spíše výjimky hodné historického zaznamenání.

Jazyková sebestřednost řecké kultury je o to překvapivější, že pro mnohé z pozdních řeckých filosofů, jako byl Zenón z Kitia, nebyla řečtina nativním jazykem. V případě **Říma** byla situace alespoň zpočátku jiná. Na rozdíl od Řeků byla znalost minimálně dvou jazyků, latiny a řečtiny, podmínkou opravdové vzdělanosti. Cílem bylo dokonalé zvládnutí obou jazyků, dnes bychom řekli rovnovážný bilingvismus, i když se tato snaha omezovala na nejvzdělanější vrstvy a postupem času se od ní ustupovalo. Někteří Římané považovali vlastní jazyk za barbarštější než byla řečtina, zatímco pro jiné se právě proto vyznačovala větší jasností a opravdovostí. Pozornosti neunikly ani jiné italské jazyky, například etruština, třebaže práce latinských

autorů (mezi jinými římského císaře Claudia) věnovaných tomuto jazyku se nám nezachovaly.

Originální popis latiny zanechal Marcus Terentius Varro, pozdější latinské gramatiky však byly mnohem více vázané na řecké vzory a pedagogické účely. Právě tato díla ovlivnila středověkou lingvistiku, nejprve Donatova *Ars Grammatica*, později díla Prisciana z Caesareje. I když středověk znamenal rozšíření antické vzdělanosti mezi národy hovořícími celou řadou nových jazyků, na obrát k jazykové komparatistice rozšíření pole působnosti si lingvistika musela dalších několik století počkat. Za posvátné jazyky, hodné odborného zájmu, se považovaly pouze latina, hebrejšтина a řečtina. Právě těmito jazyky podle středověkého učence Isidora ze Sevilly sepsal Pilát nápis nad Ježíšovou hlavou. Za nejstarobylější pokládal hebrejštinu, za nejmelodičtější a nejkrásnější řečtinu, obecně srozumitelnou se však stala na Západě pouze latina, která na dlouhá staletí zůstala prakticky jediným jazykem evropské vzdělanosti.

Teorie Platóna, Aristotela a stoiků našly své pokračování ve středověké scholastice a spor realistů a nominalistů o metafyzickou podstatu jazykových kategorií se odrazil i v jazykovém zkoumání. Realisté viděli v gramatické struktuře jazyka obraz ontologické podstaty světa. To vedlo k představě univerzální gramatiky, skryté ve všech jazycích světa. Jedním z prvních učenců, který se myšlenkou univerzální gramatiky zabýval, byl znalec asijských jazyků Roger Bacon. Na myšlenku univerzální gramatiky pak navázali **spekulativní gramatici** a **modisté** ve 13. a 14. století. Jejich teorie však brzy ztratily popularitu díky nominalistům, podle kterých se gramatické, mentální a objektivní kategorie vzájemně neshodovaly. Proti scholastické tradici se postavili rovněž humanisté, kteří považovali středověkou latinu za barbarskou a jejichž cílem bylo osvojení elegantního latinského stylu a rétorických dovedností po vzoru římských klasiků, zbavené středověkých komentářů a bezcenných scholastických spekulací.

1.1.3 Novověk

Z krátkého přehledu starověké a středověké lingvistiky je možné pochopit, proč se srovnávání jazyků ve starověku a středověku příliš nepěstovalo. Tyto civilizace byly převážně kulturami jednoho jazyka, který byl odznakem vyšších vrstev a strhával na sebe většinu pozornosti. Méně prestižní jazyky a dialekty si někdy získaly místo v umělecké nebo společenské funkční specializaci, systematický zájem o cizí jazyky však neodpovídal centralistické, univerzalistické a hierarchické vizi středověkého světa. Literatura v domácích jazycích se omezovala jen na některé žánry, případně bývala opatřena obhajobou vysvětlující, proč autor nepoužil latinu, jako

například v *Evangelienbuch* Otfrida von Weißenburg z 9. století. Své obhájce měla i církevní slovanština, přesněji její písmo, v díle bulharských spisovatelů na přelomu 9. a 10. století. Ve větším množství se však literatura v domácích jazycích začíná rozvíjet až od 12. století.

Vzestup národních jazyků

Úctu učenců si národní jazyky zpočátku vysloužily spíše v oblastech mimo hlavní evropská centra. Mezi první díla oslavující domácí jazyky patřila irská *Auraicept na n-Éces*, vznikající mezi 7. a 12. stoletím. Irština je v ní prezentována jako dokonalý jazyk, vytvořený legendárním skytským králem Féniem Farsou z nejlepších částí jazyků vzniklých po pádu Babylónské věže. Pozornost si zaslouží i islandské *První gramatické pojednání* z 12. století, které za účelem reformy pravopisu pokročilými metodami popisovalo fonologický systém islandštiny.

Impulzem pro rozvoj literatury v domácích jazycích se však stala především díla francouzských a katalánských trubadúrů tvořících v okcitánštině, která se poprvé objevují v 11. století. V okcitánštině tvořili i básníci jiných zemí, zvláště po emigraci provázející křížové výpravy proti Albigenským, a proto se objevila i snaha stanovit její pravidla. Básnická příručka *Leys d'Amors* Gilhelma Moliniera sice používala vzory latiny, ovšem velmi kreativním způsobem, představujícím okcitánštinu jako jazyk velmi specifický. Raimon Vidal de Bezaudun vyzdvihl v traktátu *Razos de trobar* (1210) okcitánštinu jako nejdokonalejší mezi evropskými jazyky, spisovatelé a básníci však záhy sahají i po jiných jazycích. S Raimonem polemizuje v roce 1305 **Dante Alighieri** v díle *De vulgari eloquentia*, prozrazující hluboký zájem o vývoj jazyka a vzájemné vztahy románských jazyků. Sám Dante vytvořil své nejslavnější dílo *Božská komedie* v umělecké básnické „italštině“, založené na toskánském dialektu.

Význam národních jazyků vzrostl díky vynálezu knihtisku a centralizaci státní správy. Latina brzy přestala jako mezinárodní jazyk stačit. V 15. a 16. století vznikají první gramatiky národních jazyků, např. toskáňštiny v roce 1441, španělštiny v roce 1492 nebo francouzštiny v roce 1530. Středověký univerzalismus se dává na ústup a tento vývoj pochopitelně ovlivnil i jazykové postoje. Stále více učenců prohlašuje vlastní jazyk za nejdokonalejší nebo nejstarší a neváhají to dokazovat „vědeckými“ argumenty. Počátky svého jazyka hledají u Noema nebo Jáfeta, čímž unikl babylónskému zmatení nebo alespoň smíšení s jazyky jiných národů. Za historické etnikum, které přineslo dokonalý jazyk do Evropy, prohlašují Skyty, Kelty, Góty nebo Etrusky. **Johannes Goropius Becanus** (1519–1572) věřil, že původním jazykem lidstva byl holandský dialekt z okolí Antverp, který nejvíce zachovává jednoslabičnost původního jazyka, a jeho teorie kupodivu našla své obhájce ještě v 19. století. Významný švédský lingvista **Georg Stiernhielm** (1598–1672), který ovlivnil vznik historické

jazykovědy, dokazoval, že nejstarším jazykem byla gótština, kterou ztotožňoval se staroseverštinou. Překladatel a učenec **Georg Philipp Harsdörffer** (1607–1658) zase viděl základ evropských jazyků v němčině, která podle jeho názoru nejlépe odráží hlasy přírody. **Richard Carew** (1555–1620) srovnal ve svém eseji *The Excellency of English Tongue* přednosti anglického jazyka s jinými a došel k závěru, že angličtina je jazyk ve všech směrech nejdokonalejší. Podobné názory vyjadřovali i učenci angličtí, italští a podle Leibnize i polští a maďarští. Každý národ tak získal „svůj“ dokonalý jazyk, který nahradil v této funkci latinu a hebrejštinu.

Ze všech nových evropských jazyků si největší mezinárodní význam vydobyla francouzština. Francie patřila ve středověku k nejlidnatějším zemím a nejvýznamnějším obchodním křižovatkám Evropy a francouzština udávala tón i v zemích za jejími hranicemi, kam ji šířili mimo jiné i hugenotští emigranti. Svou prestiží brzy dostihla latinu. V roce 1623 kardinál Richelieu pověřil úkolem pečovat o čistotu a zachování francouzštiny Francouzskou akademií, první instituci tohoto druhu v Evropě. Ve Francii se také zrodil koncept „génia jazyka“, který označoval zvláštní kvality jednotlivých jazyků a současně národů, které jimi hovořily. Postoj k francouzskému jazyku ovlivňovaly nejenom politické a společenské otázky, ale také filosofie **racionalismu**. Francouzští učenci prezentovali francouzštinu jako ideální jazyk rozumu, který nejpřesněji odpovídá racionální struktuře myšlení.

Obzor evropské lingvistiky dramatickým způsobem rozšířily zámořské plavby. Znalost domorodých jazyků byla důležitá především pro misionáře, kteří se na dlouhou dobu stali předními lingvistickými specialisty koloniální Evropy. Gramatiku mexického jazyka nahuatl (*Arte para aprender la lengua mexicana*) poprvé sepsal Andrés de Olmos už v roce 1547 a práce o jazycích Huastéků, Totonaků, Otomíů, Inků a dalších indiánských etnik následovaly krátce nato. Misionáři španělských a portugalských oblastí domorodé jazyky celkově podporovali, i když je možné říci, že se tak částečně dělo kvůli udržení koloniálního řádu a monopolu na styk s domorodci. Nezachránili sice všechny domorodé jazyky, z mnohých z nich se ovšem díky nim stala místní lingua franca a v některých vznikla dokonce poměrně obsáhlá literatura. Konrád Gessner tak mohl ve svém *Mithridatovi* už v roce 1555 uvést více než 130 jazyků, 22 spolu se zněním Otčenáše. Gramatiky indiánských jazyků byly zpravidla tvořeny podle latinského vzoru, i když misionářští lingvisté si problémy tohoto přístupu uvědomovali. Velká část evropských lingvistů však nadále brala v úvahu pouze evropské jazyky.

Osvícenství

Filosofie osvícenství je pro dějiny jazykovědy důležitá především novým a systematictější zájmem o studium myšlení a poznání, označovaným někdy jako tzv. *první kognitivní revoluce*. Tento obrat však měl za sebou dlouhou řadu předchůd-

ců, táhnoucí se až k středověkým modistům. Na ně navazovalo v raném novověku hnutí proti renesančnímu odmítnutí spekulativní gramatiky, které se snažilo reformovat staré koncepce a gramatická díla a přijít s novým chápáním jazyka a jeho univerzálních principů. Mezi stoupence tohoto směru patřil například Julius Caesar Scaliger (1484–1558), Petrus Ramus (1515–1572) a Francisco Sánchez de las Brozas (1523–1601). Zkušenost s exotickými jazyky je zřejmě zasáhla jen zprostředkovaně a neměla na jejich pojetí univerzální gramatiky příliš velký vliv.

Realistický postoj k jazyku byl v souladu také s představami **racionalistů**, kteří jej adaptovali na svou vlastní filosofii. Roku 1660 publikovali Antoine Arnauld a Claude Lancelot tzv. **gramatiku Port-Royal**, známou pod zkráceným názvem *Grammaire générale et raisonnée*, jako součást port-royalské práce o logice. V tomto díle, významně ovlivněném Descartesovými *Principy*, se gramatika chápe prostřednictvím univerzálních mentálních procesů. V jistém směru se jedná o pokračování snah středověkých scholastických filosofů, k tradici karteziánské lingvistiky se však hlásí i někteří současní generativisté.

Mentalismus a univerzalizmus francouzských gramatiků však nebyl zcela nestraný. Univerzální gramatika se považovala za jediné racionální a jazyky byly hodnoceny podle toho, do jaké míry se jí řídily. Nedodržování tzv. *přirozeného pořádku slov* (především v syntetických jazycích jako němčina nebo latina) se pokládalo za znak iracionality a vlivu vášní.

Zájem o kognitivní funkci jazyka se výrazně projevil i v pracích **empiristů**. Empiristé se domnívali, že jazyk není vrozenou, neměnnou a logicky nutnou strukturou myšlení, ale nástrojem, který nám umožňuje se lépe či hůře vypořádat s naší smyslovou zkušeností. Řada empirických filosofů vinila jazyk ze slepých uliček, do kterých zavádí lidské poznání. Podle anglického filosofa **Francise Bacon**a (1561–1626) nás například jazyk může mást falešnými představami, které označoval jako „*idola fori*“ (idoly tržiště). Typologickým srovnáváním starověkých syntetických a moderních analytických jazyků se zabýval rovněž Adam Smith (1723–1790).

Z dnešního pohledu si zaslouží zvláštní pozornost jiný anglický filosof, **John Locke** (1632–1704), a jeho snaha pochopit kognitivní funkci jazyka. Sám jazyk nám podle něj svou metaforickou povahou ukazuje základní premisu empirismu, primární význam konkrétní smyslové zkušenosti. Podle jeho názoru nám však smysly poskytují pouze jednoduché ideje, ze kterých skládáním tvoříme složitější pojmy. Vzhledem k jejich teoreticky neomezenému počtu se složité ideje učíme až z našeho jazyka, inventář těchto složených pojmů je proto kulturně relativní. Lidé jich používají tolik, kolik jich upotřebí v běžném životě, lidé s jinými zvyky a způsobem života proto používají i jiné složené pojmy. Kulturní vzdálenost tak stěžuje porozumění, zvláště u starověkých textů (Locke tímto způsobem argumentoval i při své obhajobě přirozeného náboženství). A protože nemáme k dispozici přesné definice složených

idejí, je jejich význam nejistý dokonce i u současníků, zvláště v případě morálních pojmů, čehož někteří lidé zneužívají k manipulaci veřejného mínění.

Konec osvícenské filosofie je spojován s německým filosofem **Immanuelem Kantem** (1724–1804), který sloučil empirismus a racionalismus v originální syntéze. Aby mohl člověk svět chápat, musí ho uspořádat podle určitých univerzálních kategorií, které jsou spíše nástrojem a předpokladem poznání než jeho předmětem. Čisté poznání oproštěné od způsobu, kterým ho dosahujeme, není možné. Forma našeho poznání tedy není kopií skutečnosti, ale podmínkou toho, aby poznání bylo vůbec možné.

Brzy po Kantovi se objevily názory, že tato forma nemusí být univerzální, ale že závisí na jazyce, kterým hovoříme. Prvním německým filosofem, který kritizoval Kanta a vyzdvihl jazyk jako základ veškerého rozumu, byl **Johann Georg Hamann** (1730–1788). Hamannovým zájmem byl především obecný význam jazyka. Obrat k otázce národního jazyka je spojován s filosofií romantismu, s jeho důrazem na národní kolektiv, kulturní rozdíly a historický vývoj. Prvním filosofem, patřícím již zcela do nové éry, byl **Johann Gottfried Herder** (1744–1803), který je znám nejen svými úvahami o roli národů, ale také jako kritik dominance francouzštiny v německé vyšší společnosti. Jazyk je pro Herdera výrazem národní mentality, každý národ měl proto pěstovat svůj vlastní jazyk.

Vznik historické lingvistiky

Značnou roli při formování intelektuálního klimatu 19. století sehrál nový pohled na jazyk a kulturu, který je spojen s rozvojem historické lingvistiky, jazykové typologie a kulturní antropologie. Podobnost formy a vzájemná příbuznost některých jazyků byla známa již dlouho, i když byla dlouhou dobu smíšena se zavádějící teorií o hebrejštině jako nejstarším jazyku. K zásadnímu obratu došlo po objevu sanskrtu a indických gramatik. Na některé shody evropských jazyků s jazyky indickými se začalo upozorňovat už v 16. století. Do všeobecného povědomí vešla teorie o společném kořenu evropských a indických jazyků díky britskému soudci v Kalkatě, **Williamu Jonesovi**. Rekonstrukce vývoje indoevropských jazyků získala vědecký základ díky pracím dánského lingvisty **R. Ch. Raska** (1788–1832), **F. Boppa** (1791–1867) a **A. Schleichera** (1821–1868). Úspěchy historicko-srovnávací lingvistiky byly takové, že se prakticky až do přehodnocení synchronního hlediska F. de Saussurem staly modelem vědecké lingvistiky vůbec.

Soudobá antropologie postupovala s ohledem na časovou osu víceméně obdobně. **Evolucionismus**, jehož základní obrysy položil E. B. Tylor v knize z roku 1871 *Primitive Culture*, se zajímal o cizí kultury především jako o svědectví minulých kulturních stupňů. Stejně jako soudobá lingvistika také neváhal s hodnocením v podstatě veškerých jiných forem kultury jako „primitivních“.

Věda 19. století tak před sebou měla svět dvojí rozmanitosti, na jedné straně kolonizovaných národů a na druhé straně svět Řeků, Římanů a starověkých Indů, na který se jako už poněkoliťaté učila dívat novými očima. Místo náboženské motivace nahradila ve vědě ideologie. Přes veškeré přesvědčení o vlastní objektivitě, duch kolonialismu vědu 19. století silně poznamenal a otázka nadřazenosti jedné formy jazyka, rasy nebo kultury nad druhou v ní zněla s téměř obsesivní naléhavostí. Přestože nechyběly ani kritické hlasy a přestože obraz intelektuálního světa 19. století byl nepochybně složitější, dokonce i mnohé relativně pozitivní ohlasy viděly v rozmanitosti pohledů na svět jen na svou dobu geniální, ale nedokonalé předstupně evropské kultury. Opozice mezi „vyššími“ a „nižšími“ formami dominovala pohledu na lidskou historii, rozdělení ras a etnik, evropských národů a společenských tříd. Na vrcholu této pyramidy pak stál sám lingvista nebo antropolog, který představoval vrchol racionality jako takové.

Tento postoj se projevil především v soudobé typologii jazyků. Typologie německých komparatistů vznikaly pod hlubokým dojmem z neevropského jazyka sanskritu a prajazyka rekonstruovaného díky jeho pomoci, ve kterém se viděl základ společného dědictví indoevropanů a základ jejich civilizačního úspěchu. Podobně jako němčina byla flexivní, místo dosavadní snahy anglických a francouzských učenců vidět přednosti jazyka ve větší analytičnosti se tak nejvyšší hodnotou v jazyce stala flexe. Podle představ německých učenců vývoj jazyka probíhal od izolujícího stádia (reprezentovaného čínštinou) přes stadium aglutinační (uralské a altajské jazyky) po jazyky flexivní. Poté se s vynálezem písma, alespoň podle A. Schleichera, vývoj opět obracel a jazyk upadal zpět do izolujícího stádia.

Wilhelm von Humboldt a etnopsychologická škola

Pozdější jazykový relativismus a jeho vývoj nejvíce ovlivnila práce německého učenice **Wilhelma von Humboldta** (1767–1835). Humboldt studoval baskičtinu a starou javánštinu, zajímal se rovněž o maďarštinu, mexický nahuatl, japonštinu a další exotické jazyky Asie, Ameriky a Oceánie. Diverzita jazyků na něj udělala hluboký dojem. Každý jazyk má podle Humboldta vlastní **vnitřní jazykovou formu**, která se projevuje rozdílným typologickým profilem, syntaktickými strukturami, slovo-tvornými a sémantickými principy, které reflektují rozdílný způsob myšlení. Jazyk je neustále formován intelektuální aktivitou svých mluvčích, kterou sám zpětně podmiňuje. Jazyk podle Humboldtova názoru není dílo, produkt (*ergon*), ale proces, aktivující síla (*energeia*) našeho myšlení, akt tvůrčí duchovní činnosti, jehož struktura sama může sloužit k anticipaci nových myšlenek, je specifickým prostředkem objevování dosud neznámých pravd a výrazem národní mentality.

Humboldtův postoj k této diverzitě byl poněkud ambivalentní. Na jedné straně nám studium typologicky rozdílných jazyků otevírá nové obzory, jazyková rozma-

nitost je neocenitelným nástrojem pochopení vývoje lidského myšlení a jeho udivující rozmanitosti. Pouze flexivní jazyky jsou však skutečně přirozeným nástrojem intelektu. Specifické přednosti neflexivních jazyků jsou pouze nevyrovnanou kompenzací deviantního vývoje a nemohou změnit přirozené vyšší postavení flexivních jazyků. Spojení s jazykem je částečně biologické a třebaže se můžeme naučit jiné jazyky, vždy do nich budeme částečně vnášet pohled vlastního mateřského jazyka a rasy.

Humboldtovy představy inspirovaly **Heymanna Steinthala** (1823–1899), zakladatele tzv. **etnopsychologické školy**. Etnopsychologická škola, neboli psychologie národů, se snažila s pomocí lingvistiky odhalit „*Volksgeist*“, společnou psychologickou esenci příslušníků jednoho národa. Gnozeologie a logika byly nahrazeny psychologií, vycházející z herbartovských principů, jež se měla stát základem jazykové typologie. Podle jejího vzoru byly jazyky seřazeny do evoluční posloupnosti od nejprimitivnějších po nejvyspělejší. Čínština už sice nepředstavovala nejprimitivnější stadium, protože byla zařazena mezi jazyky „tvarové“ (na rozdíl od „beztvarých“ jazyků izolujících, aglutinačních a polysyntetických), společně se semitskými jazyky však stále zaostávala za jazyky indoevropskými a především řečtinou a němčinou.

Steinthalovův etnocentrický pohled kritizoval **G. von der Gabelentz**, odborník na východoasijské jazyky, který sám o vytvoření etnopsychologické klasifikace usiloval. Spíše než o lineární pokrok však uvažoval o cyklickém vývoji. Etnopsychologická škola ovlivnila rovněž zakladatele experimentální psychologie **Wilhelma Wundta** (1823–1920), který však kritizoval její herbartovské základy. Mezi další představitele etnopsychologického směru patřili Moritz Lazarus, který spolu se Steinthalem založil časopis *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, F. Misteli, F. N. Finck, Boasův učitel Adolf Bastian a další.

Jazykový evolucionismus a hledání národního ducha v jazykových formách se objevilo i v dalších školách. Indoeuropeista a komparativní religionista F. M. Müller spojoval jazykové typy s různými stupni společenské organizace. Český sociolog E. Chalupný považoval český přízvuk na první slabice za doklad psychologického typu „iniciátora“, který se naplno projevil v předčasné a nedokončené reformaci. Japonská lingvistika se podobně snažila popsat „ducha“ japonštiny (kotodama). Sovětská „nová věda o jazyce“, založená odborníkem na kavkazské jazyky N. Marrem, spojovala fáze vývoje společnosti s typem morfologie a syntaktické alinee (její dramatický konec přinesl Stalinův článek vydaný v roce 1950). Postupně se však začal prosazovat model, který podobné snahy chápal jako projev etnocentrismu a nepochopení funkce jazykové struktury. Změnu pohledu na jazyky přinesly strukturalistické a funkcionalistické směry, které zkoumaly jazyky synchronně, z hlediska jeho skutečné funkčnosti, a konečnou ránu jim paradoxně zasadil jak jazykový relativismus E. Sapira a B. L. Whorfa, tak jazykový universalismus N. Chomského.

Představy o „primitivních“ a „vyspělých“ jazycích z lingvistiky ve skutečnosti nikdy úplně nezmizely, přestaly však být součástí mainstreamu a otevřeně se k nim prakticky nikdo nehlásí.

Vznik strukturalismu

Dominance historické jazykovědy trvala až do konce 19. století. Na Schleichera a etnopsychologickou školu částečně navazovali **mladogramatici**, kritizovaní především za své příliš mechanické vnímání fonologických změn. Na místo něj zdůrazňovaly jiné směry vliv geografických nebo společenských faktorů a snažily se vykládat lingvistiku v kontextu historie kultury. Jmenujme například „školu slov a věcí“ rakouského lingvisty **H. Schucharda**, idealistickou jazykovědu **B. Croceho** a **K. Vosslera**, italské **neolingvisty** nebo španělského lingvistu **R. M. Pidala**. Trvalý odkaz zanechala také francouzská psychologická a sociologická škola, prezentovaná jmény jako A. Meillet nebo J. Vendyès. Definitivní změna paradigmatu je však spojována se švýcarským lingvistou **Ferdinandem de Saussurem**, zakladatelem strukturalismu.

F. de Saussure je často označován za otce moderní lingvistiky. Jeho *Cours de linguistique générale* formuloval některé koncepce, které se pro lingvistické chápání jazyka staly klíčovými. F. de Saussure rozlišil **řeč** (*langage*, všeobecnou lidskou schopnost hovořit), **mluvu** (*parole*, konkrétní realizaci jazyka) a **jazyk** (*langue*, systém znaků, který je na rozdíl od řeči kolektivní, systematický a mimo kontrolu mluvčího). Znak podle F. de Saussura tvoří **označující** (*signifiant*), jímž je fonologická reprezentace slov (abstraktní akustický obraz), a **označované** (*signifié*). Vztahy mezi znaky rozdělil na **paradigmatické** (*pes-kočka*, 1. *pád-2. pád*), tvořící součást *langue*, a **syntagmatické** (*vidí-muže*, *mává-vlajkou*), tvořící součást *parole*.

Podle Saussura získává každý znak svou „hodnotu“ jen skrze vztahy s ostatními znaky. Pojmy a fonémy jsou čistě diferenční a definované nikoli svým obsahem, ale vztahy s jinými pojmy a fonémy. Francouzské *mouton* (ovce/jehněčí) nemá stejnou hodnotu jako anglické *sheep* (ovce), protože francouzština nemá ekvivalent *lamb* (jehněčí). Podle strukturalistického postulátu je jazyk forma, nikoli substance, přede- dané ideje neexistují. Bez struktury, kterou nám poskytuje jazyk, je naše myšlení jen „beztvarou mlhovinou“ (Saussure 1989, s. 139).

Saussurův model umožnil studium jazyka v pojmech samotné lingvistiky, nezávisle na jeho vývoji a vztazích s vnějšími doménami, jako je kultura nebo společnost. Ferdinand de Saussure nepopíral vliv kulturních a kulturně-historických faktorů na jazyk, ale za hlavní zájem lingvistiky je nepokládal. Nevěřil ani ztotožňování jazykových a psychologických typů. Jeho záměrem bylo definovat pravý předmět lingvistiky, kterým je, jak sám napsal, „jazyk uvažovaný sám o sobě a pro sebe“. Jeho vliv na lingvistickou antropologii byl proto nepřímý, nicméně velice podstatný.

Na Saussura navázalo několik lingvistických škol po celé Evropě. Zatímco kodaňský strukturalismus (glosématika), reprezentovaný Louisem Hjelmslevem, až přehnaně zdůrazňoval formální stránku jazyka, pro pražský strukturalismus hrál rozhodující roli pojem funkce. To jej přivedlo i ke zkoumání obecných sémiotických otázek, stylu a těch aspektů řeči, které patřily spíše do oblasti promluvy. Stal se tak inspirací některých pozdějších směrů, které ryzí formalismus jiných strukturalistických škol neuspokojoval. Mezi nejvlivnější členy pražského strukturalismu patřil Roman Jakobson, úzce spolupracující s Claudem Levi-Straussem, který uvedl strukturalismus do antropologie. Saussurův strukturalismus je ovšem spojován také s vývojem ke stále většímu formalismu, který vyvrcholil vznikem generativismu a který způsobil rozdělení studia jazyka a kultury.

Neohumboldtovství

Paralelně se vznikem strukturalismu pokračovala i humboldtovská tradice. Použit jazyk jako okno do naší kultury a myšlení se po jeho vzoru pokusil asi nejvýznamnější představitel marburské školy novokantovství, E. Cassirer. Cassirerova filosofie se nezabývala jen jazykem, ale všemi formami kultury. Podle E. Cassirera je nejvýraznějším znakem člověka jeho schopnost používat symboly a přetvářet tak svět dojmů a představ v kulturní formy. Svět symbolů, který kolem sebe vytváříme, není věrným obrazem reality ani našich duševních stavů, ale má svou vlastní dynamiku. Forma symbolů je určována specifickou funkcí, kterou při vytváření symbolického světa mají. Tyto funkce jsou různé, a proto se i naše kultura skládá z rozdílných „symbolických forem“, např. formy „poznání“ (věda a filosofie), „mýtu“ (náboženství a magie), umění nebo jazyka, které mají rozdílné funkce, prostředky a měřítka a jsou na sebe vzájemně neredukovatelné. Základní Kantovy kategorie poznání, např. čas, prostor, Já, věc, tedy existují vždy jen v určité kulturní formě, například jako jazykový čas, vědecký čas nebo náboženský čas.

Jazyk společně s mýtem patří mezi nejstarší symbolické formy a je základem vzniku formy „poznání“, není však jediným způsobem přístupu ke skutečnosti. Ze samotné povahy jeho funkce vyplývá, že je závislý na konkrétní smyslové zkušenosti a pomáhá si jí i při vyjadřování abstraktních a obecných pojmů. Naše jazyky jsou sice abstraktnější než jazyky primitivních národů, ale vědecké abstrakce dosáhnout nemohou.

Cassirer prostudoval množství zpráv o exotických jazycích, aby dokázal, že způsobů, jakým jazyk modeluje realitu, je neobyčejné množství. Etnocentrismu se ovšem nevyhnul. Cassirer popisoval „fáze“ vývoje jazykových forem, které začínaly „primitivními“ jazyky a končily jazyky „vyspělými“, to jest moderními evropskými jazyky (a to ještě pouze indoevropskými). Aby toho dosáhl, musel přijmout dvojí měřítko. Jednou tedy jazyk postrádá analýzu (např. tvar slovesa vyjadřuje předmět),

podruhé syntézu (tvar slovesa nevyjadřuje podmět). Přesto je jeho pohled pro etno-lingvistiku zajímavý, mimo jiné i pro způsob, jakým zdůraznil metaforický a konkrétní charakter jazyka, který se později stal jedním z hlavních témat tzv. kognitivní lingvistiky.

Představami E. Cassirera, W. von Humboldta a F. de Saussura se inspiroval směr, který se stal pro evropský jazykový relativismus reprezentativní a bývá označován jako **neohumboldtismus**. Nejvýznamnějším teoretikem neohumboldtismu byl především odborník na keltské jazyky, L. Weisgerber (1899–1985). V řadě Weisgerberových představ lze zřetelně poznat společný základ s filosofií E. Cassirera, ve Weisgerberově případě ovšem mnohem více zdůrazňující vliv jazyka. Podle Weisgerbera leží mezi naší psychologickou a biologickou podstatou a naším fyzickým prostředím svět kulturních představ a symbolů, především jazyk. Lidé hovořící různými jazyky proto žijí v různých „jazykových mezisvětích“ (*sprachliche Zwischenwelten*).

I když jsme schopni provádět určitá rozlišení i bez pomoci jazyka, teprve jazyková reifikace jim dává jednoznačný obsah. Jazyk je základem všech ostatních forem vědění. Je klíčový i pro některé ryze psychologické postupy. Jedině on nám umožňuje stabilizovat a analyzovat proud našeho vědomí a manipulovat s vlastními představami. Jeho vliv se promítá do našeho vnímání přírodního prostředí, stoupá v oblasti materiální kultury a je nejvyšší v oblasti intelektuálních, nevnímátných jevů.

Weisgerber stanovil několik principů, které měly vztah mezi jazykem a myšlením vysvětlovat. Jedním z nich je **zákon jazykového společenství**. Každý člověk si osvojuje s jazykem i specifický způsob myšlení. Jeho vidění světa není jen výsledkem vlastních úvah a zkušeností, ale i jeho jazykových předchůdců, jak jsou uloženy v pojmech jeho jazyka.

Zákon znaku stanoví jednotu mezi formou a pojmem. Význam neexistuje jako samostatná entita, ale jen jako vztah těchto složek. Proto může slovo sloužit jako bod, kolem kterého krystalizuje jazykový obsah. Jednota formy a významu je v podstatě absolutní, homonymie ani synonymie neexistuje. Slovo nemůže mít různý obsah a stejnou formu, ani různou formu a stejný obsah; v obou případech se jedná o nezávislá slova.

Zákon pole podle neohumboldtovců vysvětluje, jakým způsobem získávají naše pojmy jasné hranice a tvar. O konstitutivní roli jazyka vypovídá podle neohumboldtovců i to, že mluvčí jsou schopni správně používat slova, aniž by dokázali vysvětlit jejich význam. V jazykových pojmech se spojuje intelektuální a afektivní prvek, který získává jasné kontury jen díky pozici slova v sémantickém systému jazyka.

Neohumboldtovskou teorii pole ovlivnil F. de Saussure a jeho pojetí hodnoty znaku. Podle F. de Saussura hodnotu znaku vytváří vztahy s jinými znaky, nikoli nezávisle daný pojem nebo jev. G. Ibsen, W. Porzig a J. Trier rozpracovali tento pohled v tzv. **teorii jazykového pole** a snažili se ji aplikovat na pochopení vztahu mezi jazy-

kem a myšlením. J. Trier například zkoumal vývoj sémantického pole „znalost/vědění“ (*Kunst, List, Wisheit a Wizen*) v současnosti, v německé dvorské poezii kolem roku 1200 a o století později u německého mystika Mistra Eckharta (což nejsou zcela ekvivalentní oblasti a jako základ historických závěrů o vývoji němčiny jsou poněkud vratké). První z nich kontrastuje znalosti, které podle představ dvorské kultury přispívají k rozvoji osobnosti (*Kunst*), s technickými znalostmi a dovednostmi (*List*) a s obecnou *Wisheit*, druhé náboženské nebo mystické poznání (*Wisheit*), obecnou inteligenci (*Wizen*) a některé specifické schopnosti (*Kunst*). W. Porzig považoval ovšem takovou volbu sémantického pole za arbitrární a víceméně odrážející jen pohled výzkumníka. Porzigovo pojetí pole se zabývalo esenciálními sémantickými vztahy (*jít-noha, blond-vlasy* aj.), které jsou jazykově dány, zatímco Trier se zabýval obecně danými sémantickými oblastmi a rozdíl mezi jazykovou a metodologickou definicí pole nepovažoval za důležitý.

Weisgerber považoval za jeden z faktorů formujících naše myšlení i syntax. Podle jeho názoru má každý jazyk několik základních větných typů, ze kterých tvoří všechny ostatní. Charakteristiky platné pro prototypické případy takového typu pak promítáme i na ostatní. Proto máme tendenci vnímat objekt jako cíl a podmět jako zdroj akce a přisuzovat mu silnější psychologickou pozici, i když existuje množství případů, kdy to objektivně není pravda (například u slovesa „obsahovat“, „dostat“ aj.). Organizace věty nás nutí přizpůsobovat své myšlení požadavkům daného jazyka. Weisgerber přitom upozorňuje na tzv. pravidlo obklopení, které podle některých lingvistů charakterizovalo německou syntax (umístění modifikujících větných členů mezi člen a podstatné jméno, pomocné a určité sloveso, odlučitelnou předponu nebo předmět) a kvůli které musí podle jejich názoru mluvčí němčiny podřídít své myšlení pevnějším pravidlům než například mluvčí francouzštiny.

V jazyce lze podle Weisgerbera rozeznat určité základní tendence, které se objevují nezávisle ve více rovinách jeho stavby. Němčina se například ve srovnání s francouzštinou vyznačuje větší syntetičností, konkrétností a dynamičností. Jevy, které to podle Weisgerbera dokládají, představuje například tvoření nových pojmů složeninami na místo francouzských derivačních přípon (rozdíl mezi aglutinační a polysyntetickou derivací ve Skaličkově typologii), slovesa pohybu a pozice (slovesa způsobu pohybu a dráhy v typologii L. Talmyho), rozlišování dativu a akuzativu u předložek, nominalizace infinitivu určitým členem, neosobní podmět *es* aj.

Ve srovnání s americkou tradicí jazykového relativismu si neohumboldtismus příliš velkou popularitu nezískal. Je to částečně proto, že se prakticky výlučně soustředil na srovnávání evropských jazyků perspektivou němčiny. Neohumboldtovský program navíc trpěl nepřehlédnutelnými nedostatky. Jeho teorie často nešlo nijak potvrdit, protože jedinými argumenty, že jazykové struktury naše myšlení ovlivňují, byly zase jen rozdíly v jazykové struktuře. Strukturalistická orientace neohumboldt-

tovství absolutizovala roli jazyka jako jasně definovaného systému. Současná doba klade mnohem větší důraz na studium promluvy, závislosti na kontextu a interpretaci. Přesto nelze přehlédnout, že pro kognitivní lingvistiku a sémantickou typologii jsou mnohé problémy, které studovali neohumboldtští, stále ještě otevřené.

Franz Boas

Postavou, která ovlivnila kulturní antropologii a lingvistiku jako málokdo, byl F. Boas (1858–1924). Nebyla to pouze jeho vlastní vědecká práce, ale také zásady, které se mu díky jeho početným žákům podařilo prosadit. Jako mimořádně fundovaný kritik entocentrismu a rasových předpokladů významně ovlivnil i pohled laické veřejnosti.

Boasova vědecká kariéra začala v Německu a vedla ho od fyziky a geografie ke společenským vědám. Jakožto žák etnologa Adolfa Bastiana zastával tezi o psychické jednotě lidstva a věřil, že intelektuální schopnosti a základní mentální procesy všech národů jsou víceméně stejné, kulturní rozdíly jsou proto pouze výsledkem rozdílného historického vývoje. Tento názor později významně prohloubil. Jeho výzkum amerických přistěhovalců mimo jiné odhalil, že změny ve velikosti lebky jsou spíše důsledek prostředí než dědičnosti. Boas sám ostatně pocítil na vlastní kůži jak německý antisemitismus, tak protiněmecké nálady v USA, kam se v roce 1886 přestěhoval.

Boas odmítal vědecké předpoklady a apriorní hodnocení. Důraz proto kladl na empirii a položil základy terénního výzkumu, založeného na znalosti místního jazyka a uznávajícího roli domorodců jako antropologových informátorů. Zdůrazňoval studium skutečného života a nikoli jen abstraktních stránek cizích kultur. Společně s B. Malinowským tak ukončil (alespoň na čas) éru „antropologů v křesle“, kteří se zabývali teoriemi o kultuře lidí, které v životě neviděli.

Jeho první antropologický výzkum se zabýval vztahem mezi přírodním prostředím a inuitskou kulturou na Baffinově ostrově. Schopnost Inuitů přežít v drsných arktických podmínkách, na které byl sám existenčně závislý, udělala na Boase hluboký dojem a přispěla k jeho odmítání evropského etnocentrismu. Asi nejznámější oblastí, kde Boas prováděl výzkum, byla oblast Severozápadního pobřeží (především Britská Kolumbie). Chtěl-li Boas přijít s novým pohledem na vztah ke kulturní a jazykové odlišnosti, nemohl si najít lepší region.

Oblast Severozápadního pobřeží představuje kulturně velmi specifický areál, který je charakteristický přejímáním a sdílením kulturních a jazykových znaků mezi skupinami různého původu, wakašskými, salishskými, tsimshijskými a na-denéskými. Jazyky této oblasti používají jiné kategorie než evropské jazyky prakticky na všech úrovních stavby jazyka, fonologické, gramatické i lexikální. Často sice nevyjadřují rozdíl mezi hláskami znělými a neznělými, rozlišují ovšem hlásky

prosté, aspirované a glotalizované (ejektivní). Tvary slovesa a podstatného jména mnohdy nerozlišují čas a číslo, mění se ale podle osoby vlastníka nebo argumentu, zda je viditelný či neviditelný, blízký mluvčímu, adresátovi či vzdálený od obou, nebo zda byl přítomný a již není. Vyjadřují rovněž evidencialitu (zdroj informace), tzv. slovesné číslo a značné množství vidových kategorií.

Jiný fonologický systém indiánských jazyků vedl některé badatele k tomu, že jim připisovali neschopnost „správně“ rozlišovat přirozené zvuky, názor, který Boas (ještě před jednoznačným rozlišením fonetiky a fonologie) ostře kritizoval. Boas si uvědomil, že vyvozovat z odlišné struktury indiánských a inuitských jazyků, že jsou „nedokonalé“, že k evropským kategoriím „ještě nedospěly“ a jejich vlastní distinkce jsou znakem primitivního stádia, je absurdní. Došel k názoru, že jazyk ani kulturu nelze studovat jen měřítkem evropských kategorií, ale že je nutné je chápat v jejich vlastních termínech a rozumět jejich významu v původním kontextu (tato zásada ho mimo jiné přivedla ke konfliktu s dobovými přístupy muzejní práce). Každý jazyk představuje jiný způsob klasifikace (hlásek, pojmů), lingvista proto neměl v jazyce hledat kategorie evropských jazyků, ale popsat jazyk tak, jak by ho nejspíš popsal domorodý lingvista. Tento přístup zásadním způsobem ovlivnil vznik kulturního relativismu. V oblasti lingvistiky však také vedl k příklonu ke strukturalismu a vzniku amerického deskriptivismu. Sám Boas byl při formulaci vztahu mezi jazykem, kulturou a myšlením velmi opatrný a věřil spíše na částečný vliv kultury na jazyk než naopak. Odmítal ztotožňování rasy, jazyka a kultury a většina prací o vztahu mezi kulturou a jazykem pochází až z pera jeho žáků, především E. Sapira.

Boas na základě srovnávání matrilineárních a patrilineárních společností Severozápadu dokázal, že evolucionistické teorie o přirozené posloupnosti typů společenské organizace nemají žádný objektivní základ. Boasův přístup bývá označován jako historický partikularismus, pro svůj důraz na vnímání každé kultury jako autonomního smysluplného celku, do kterého se významně promítá historie a kontakt s jinými etniky. Rozdíl mezi literárními společnostmi a „národy bez historie“ je tak jen důsledek našich nedokonalých znalostí. Základním předmětem antropologie je studium rozdílů mezi lidskými skupinami a jejich příčin.

Boas výrazně ovlivnil vývoj americké antropologie. Mezi Boasovy žáky patřil E. Sapir, R. Lowie, R. Benediktová, A. L. Kroeber, M. Meadová, L. Spier a jiná slavná jména americké antropologie. Většina z nich vyvinula vlastní chápání studia kultury, ostatně sám Boas se ke svému pohledu během své dlouhé kariéry propracovával postupně. Některé základní principy boasovské antropologie však zůstaly zachovány a jsou orientační i pro dnešní badatele.

Edward Sapir

Z Boasova paradigmatu se vyvinul nový směr jazykového relativismu. Tento směr dostal název Sapir-Whorfova hypotéza, ačkoli se zřejmě nejedná o příliš výstižný název. Sapirův a Whorfův pohled na jazykovou relativitu nebyl zcela shodný, stejně jako mnoha badatelů, které inspirovali, a ani označení hypotéza není podle některých názorů správné, protože sám Whorf mluvil v souvislosti s jazykovou relativitou nikoli o hypotéze, ale o principu.

Boasův žák E. Sapir pocházel podobně jako Boas z německé židovské rodiny. Během svého života se zabýval především indiánskými kulturami a jazyky na západě USA, mezi jinými jazyky takelma, wishram, yana, nootka, navaho, paiute a mnoha dalšími. Jako jeden z prvních lingvistů zkoumal jazyk jidiš. Významně přispěl ke klasifikaci indiánských jazyků. Je také autorem originální typologické klasifikace jazyků, klasifikující jazyky podle vyjadřování derivačních a vztahových pojmů.

Sapir díky svým teoretickým pracím výrazně ovlivnil americkou lingvistiku a dokázal ji ještě více přiblížit kulturní antropologii. Rozvinul řadu koncepcí, které se objevily už v Boasově díle, jako byla separace jazyka, rasy a kultury, neudržitelnost evolucionistických modelů a problém vnímání hlásek v indiánských jazycích, který se stal základem jeho charakterizace fonému. Jeho zájmy ho přivedly ke studiu mnoha dalších oborů, uvedl například do lingvistiky a antropologie řadu témat psychologie a psychiatrie, které ovlivnily výzkum „kultury a osobnosti“. Snaha vytvořit interdisciplinární pohled na člověka a jeho kulturu také úzce souvisí s jeho verzí jazykového relativismu.

Třebaže je pokládán za jednoho z otců jazykového relativismu, jeho postoj k jazykové relativitě nebyl jednoznačný. Sapirův teoretický pohled na jazyk zdůrazňoval jeho formální úplnost, nevědomou povahu a způsob, jakým klasifikuje naši zkušenost. Podle Sapira není plně konceptuální myšlení možné bez jazyka a třebaže naše pojmy vychází ze zkušenosti, jazyk je díky své systematické povaze dále rozvíjí a následně nás zpětně nutí aplikovat takto vzniklé kategorie na zkušenost samu. Pomocí jazyka abstrahujeme z konkrétních podmínek a dosahujeme vzájemného porozumění, sdílení symbolických reprezentací pak vytváří kulturu a společný způsob porozumění světu.

To ovšem neznamená, že je možné kulturní jevy automaticky spojovat s formálními vlastnostmi jazyka. Sapirův článek z roku 1912 *Language and Environment* je v tomto směru velmi skeptický, částečně jako reakce na dřívější spekulace evolucionistů a etnopsychologické školy, i když později svůj pohled částečně změnil. Sapir popisuje vzájemné vztahy jazyka a kultury spíše pomocí konkrétnějších společensko-historických souvislostí než představy „ontologického obrazu světa“. Ve své studii *Time Perspective in Aboriginal American Culture* z roku 1916 například ukázal, že je možné použít jazyk jako svérázný druh záznamu prehistorických etnických procesů.

Nejznámější citát ze Sapirova díla, kde hájí jazykovou relativitu, pochází z článku *The Status of Linguistics as a Science* z roku 1929 (Sapir 1985a, s. 162): „*Lidské bytosti nežijí pouze v objektivním světě samotném, ani ve světě společenských činností, jak jsou běžně chápány, ale jsou do značné míry vydány na milost jazyku, který se stal nástrojem vyjadřování jejich kultury. Je iluzí představovat si, že člověk se přizpůsobuje realitě v zásadě bez použití jazyka a že jazyk je pouze nahodilým nástrojem řešení specifických problémů komunikace a uvažování. Ve skutečnosti je ‚reálný svět‘ do značné míry postavený na jazykových zvycích společenství. Žádné dva jazyky si nejsou nikdy dostatečně podobné, aby se daly považovat za reprezentaci téže společenské reality. Světy, ve kterých různé společnosti žijí, jsou rozdílné světy, nikoliv pouze stejný svět s různými nálepkami.*“

Hlavním tématem Sapirova článku však není jazyk jako obraz specifické ontologie, ale vztahy lingvistiky k jiným společenským oborům. Zmiňovaný citát například vysvětluje poukazem na poetické formy, které nelze vysvětlit pouze „porozuměním jednotlivým slovům v jejich obvyklém významu“, ale „plným pochopením života celé společnosti, jak se odráží v jejích slovech nebo jejích odstínech“. Jazyk je „průvodcem po společenské realitě“ (*guide to „social reality“*), mezi symboly společenského řádu, které jsou důležité pro porozumění vývoje individuálních a společenských postojů, proto patří „*příznačný způsob výslovnosti, charakteristické řazení frází, slangové formy řeči, pracovní terminologie všeho druhu*“ (Sapir 1985, s. 163). Sapir sice ve stejném článku také tvrdí, že „*vidíme, slyšíme a jinak vnímáme určitým způsobem z velké části proto, že jazykové zvyky naší společnosti nás činí náchylnými k jisté volbě interpretace*“, ale jeho hlavním cílem bylo přinejmenším v tomto kontextu zdůraznit potřebu studovat společenskost a kulturu ve světle jejích vlastních jazykových forem a tyto formy v kontextu společnosti a kultury.

Benjamin Lee Whorf

V čisté podobě vystoupil jazykový relativismus v díle Sapirova žáka, B. L. Whorfa. B. L. Whorf nebyl profesionálním lingvistou, třebaže kromě hypotézy jazykové relativity přispěl k vývoji lingvistiky i v jiných oblastech, a jeho vědecká dráha se značně vymykala běžným postupům. Whorfa přivedly k lingvistice de facto náboženské motivy. Věřil, že lingvistika může pomoci odhalit skrytý smysl Starého Zákona. Značný dojem na něj udělala práce filologa a mystika Fabre d'Olivet (1768–1825), která se snažila odhalit význam jednotlivých hebrejských hlásek srovnáváním semitských kořenů, ve kterých se vyskytují. Sám Whorf sice nebral jeho výsledky vážně, ale metoda ho zaujala. Fonosémantické metody se snažil uplatnit na jazyk nahuatl, který řadil mezi tzv. **oligosyntetické** jazyky, tvořící významy skládáním malého počtu elementárních prvků. Whorf se také neúspěšně pokoušel rozluštit mayské hieroglyfické písmo, o kterém správně předpokládal, že má částečně fonetic-